

ISSN : 2350-0700

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुनरीक्षिता सन्दर्भिता शोधपत्रिका
A Peer Reviewed Research Journal of Shree Somnath Sanskrit University

शोधज्योतिः ŚODHAJYOTIḤ

Year-1, Vol.-1

January – December 2019

Chief Editor

Prof. Gopabandhu Mishra

Managing Editor

Prof. Vinod Kumar Jha

Editors

Prof. Archana Kumari Dubey

Dr. Janakisharan Acharya

Dr. Kartik Pandya

SHREE SOMNATH SANSKRIT UNIVERSITY, VERAVAL

Publisher:

Dr. Dashrath Jadav
Registrar, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Advisory Committee:

Prof. P. N. Shastri
Vice Chancellor, Rashtriya Sanskrit Sansthan (Deemed University) New Delhi
Prof. Dev Narayan Jha
Vice Chancellor,
Prof. Kamlesh Choksi
Director, Bhasha Bhavan, Gujarat University, Ahmedabad
Prof. Harshdev Madhav
Ahmedabad
Prof. Rabindra Kumar Panda
Professor, Department of Sanskrit, Pali & Prakrit, The M S University, Vadodara
Prof. Devendra Nath Pandeya
Dean, Faculty of Veda & Vedanga, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval
Dr. Narendrakumar L. Pandya
Principal, University Constituent Sanskrit College, Veraval

Managing Editor

Prof. Vinod Kumar Jha

Editorial Committee

Prof. Archana Dubey
Dr. Janakisharan Acharya
Dr. Kartik Pandya

Note: The statements and views expressed by the authors of articles in this Journal are their own and not necessarily of the Editorial Committee. The responsibility of the facts stated, opinions expressed, or conclusions reached, is entirely that of the author of respective research articles and that Shree Somnath Sanskrit University accepts no responsibility for them.

ISSN : 2350-0700
Registration No. : GH/SH/4/GSU/2997/1607/Pt- III/KH-1 dated 11-04-2005
Published by : Shree Somnath Sanskrit University, Veraval, Gujarat – 362 266
Price : ₹ 100 Annual Subscription (For India)
Address : Shree Somnath Sanskrit University,
Rajendra Bhuvan Road, Veraval, Dist. Gir-Somnath, Gujarat, India – 362 266
Telephone : (+91-2876) 244531, 244532
Email : shodhjyoti@gmail.com
Website : www.sssu.ac.in

Statement about the ownership and other particulars about newspapers

ŚODHAJYOTIḤ

A Peer Reviewed Research Journal of Shree Somnath Sanskrit University

FORM IV

(See Rule 8 under Section 5 of the Press and Registration of Book Act, 1867)

1. *Place of the Publication :* Shree Somnath Sanskrit University, Veraval,
Gujarat - 362 266
2. *Periodicity of its Publication :* Annual (Yearly)
3. *Printer's Name :* Jalaram Graphics & Offset
Nationality : Indian
Address : Near Paramhans Apartment,
Behind Kaveri Hotel, S.T. Road, VERAVAL
Dist. Gir Somnath, Gujarat - 362 266
4. *Publisher's Name :* The Registrar
Nationality : Indian
Address : Shree Somnath Sanskrit University
Rajendra Bhuvan Road, VERAVAL
Dist. Gir-Somnath, Gujarat – 362 266
5. *Editor's Name :* Prof. Gopabandhu Mishra
Nationality : Indian
Address : Shree Somnath Sanskrit University
Rajendra Bhuvan Road, VERAVAL
Dist. Gir-Somnath, Gujarat – 362 266
6. *Names & Addresses of Individuals :* Shree Somnath Sanskrit University
who own the newspaper and partners Rajendra Bhuvan Road, VERAVAL
or shareholders holding more than Dist. Gir-Somnath, Gujarat – 362 266
one percent of the total capital

I, Dr. Dashrath Jadav, *Registrar*, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval, Gujarat hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

(Dr. Dashrath Jadav)
Signature of Publisher

शुभाशंसा

भगवतः श्रीसोमनाथस्य परमानुग्रहेण श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य “शोधज्योतिः” इत्यभिधानं शोधपत्रम् इदम्प्राथम्येन प्राकाश्यमायातीति परमस्य मोदस्यायं विषयो वर्तते।

श्रीसोमनाथो द्वादशसु ज्योतिर्लिङ्गेषु प्रथमज्योतिर्लिङ्गत्वेन सुतरामखिलैः उपास्योऽस्ति। साम्बसदाशिवस्येदं ज्योतिस्स्वरूपं मनसि निधाय तस्य चिदानन्दरूपं सर्वथा सर्वैः ध्यायते। तथा चाह भगवत्पादः आद्यश्रीशङ्कराचार्यः -

“चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्” इति। प्रसङ्गे एतस्मिन् परमशिवस्य रूपसङ्कल्पनायाम् एकतः “ज्योतिस्स्वरूपम्”, अपरतः “चिदानन्दरूपम्” सुतरां द्योतितमस्ति। अर्थात् सकलानां प्राणिनाम् अन्तःकरणे यः परमात्मा शिवस्वरूपः ज्योतिरिव नित्यं द्योतमानमस्ति सः स्वयं प्राणिषु चैतन्यं निदधाति आनन्दं च जनयति। बहिरङ्गतया स्थूलतया दृश्यमाने संसारे प्राणिशरीरे च एतत् सूक्ष्मं सत्त्वं निरीक्षितुं पारेदृश्वानाः ऋषयः दार्शनिकाः प्रभवन्तितराम्। एषा निरीक्षा शोधदृष्टिरित्याख्ययाऽभिधातुं शक्यते। तथा च एतादृश्या शोधदृष्ट्या यत् ज्ञानज्योतिः उदेति तेन समग्रं जगत् उद्भासितं भवति। यद्यपि तमः घनीभूतं व्यापकं विशालं च भवति तथापि लघुकायेऽपि ज्योतिषि एव तम् अपाकर्तुं यत्नः स्वयमेव विद्यमानो भवति। विश्वकविः रवीन्द्रनाथ ठाकुरोऽपि आह - तमोऽस्ति, तमोऽस्ति इति कथनमात्रेण तमः न दूरीभवति, तदर्थम् एको लघुः प्रदीपः ज्वालनीयो भवति। तमः स्वयमेव अपसरति। “शोधज्योतिः”रित्याख्यं शोधपत्रमिदं संस्कृतं भारतीयां च संस्कृतिमाश्रित्य अखिले जनमानसे यद् भ्रान्तिरूपं तमो व्याप्तमस्ति, तथा च श्रुति-स्मृति-वेदाङ्ग-पुराणोनिषदादि-रामायणमहाभारत-विविधदर्शन-नानाविधकाव्यनाटकादि-नाट्यशास्त्रार्थशास्त्रादि-प्राकाश्यप्रकाशितासंख्याकपाण्डुलिप्यादिगतविषयेषु अज्ञानाल्पज्ञानांशिकज्ञानादिजन्यं यत् तमः प्रसृतमस्ति तदपाकर्तुम् अनवरतं श्रद्धया निष्ठया प्रसरतुतरामिति भगवान् श्रीसोमनाथो भूयो भूयः सम्प्रार्थ्यते।

संस्कृत-हिन्दी-आङ्ग्लेति भाषात्रयेण आत्मनः कलेवरं विभूषयत् शोधपत्रमिदम् अवश्यप्रकाश्यमिति बहुकालतः विश्वविद्यालयेन निर्णये कृतेऽपि एतावतन्तं कालं यावत् प्रकाशितं नासीत्। तदिदानीम् एतस्य प्रथमोऽवतारः प्रभातेऽरुणोदय इव ज्योतिषं विभावयति इति एतदर्थमेतस्य सम्पादने प्रकाशने च तत्परः सहमुख्यसम्पादकः सम्पादकगणः सुतरां श्लाघ्यो विद्यते। एतस्य प्रकाशनाय विश्वविद्यालयस्य प्राशासनिको भागो वित्तविभागः शोधसंवर्गश्च धन्यवादैः सभाज्यन्ते।

शोधपत्रमिदं “भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव” इति महाकवेः कालिदासस्य वचोऽनुसृत्य अद्यतनात् अरुणोदयादारभ्य अविश्रान्तं नियमिततया प्राकाश्यं ब्रजेत् तथा च “पूर्णता गौरवाय” इति विश्वविद्यालयस्य कालिदासोक्तपङ्क्त्याश्रितं ध्येयवाक्यं साधयितुं सर्वथा स्तरीयशोधलेखानां सम्यक्तया प्रामाणिकतया च प्रकाशनेन देशे विदेशेषु च विश्वविद्यालयस्य गौरवं वर्धयेद् इत्येतदर्थं श्रीसोमनाथः शुभानुग्रहं सततं विदध्यात् इति तं सम्प्रार्थ्य विरम्यते।

गोपबन्धु मिश्रः

कुलपतिः

सम्पादकीयम्

भगवतः ससोमस्य श्रीसोमनाथस्य परमानुग्रहेण यद्विद्वज्जनमनश्चकोरकौमुदी “शोधज्योतिः” इत्यभिधेया श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुनरीक्षिता सन्दर्भिता शोधपुष्करिणीव शोधपत्रिका प्राकाश्यम् आनीयते इति महतः हर्षप्रकर्षस्यायं विषयो वर्तते। श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य काचित् शोधपत्रिका स्यादिति विचारः २०१४ तमे वर्षे तत्कालीनकुलपतेः प्रो. वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिणः कार्यकाले सङ्कल्पितः आसीत्। परम् अस्याः शोधपत्रिकायाः प्रकाशनं न सञ्जातम्। अथोऽथ श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वर्तमानकुलपतिवर्याः प्रो. गोपबन्धुमिश्रवर्याणां प्रेरणया मार्गदर्शनेन च अस्याः शोधपत्रिकायाः प्रथमोऽङ्कः प्राकाश्यमानीतो वर्तते।

अस्मिन्नङ्के विद्वज्जनकृतावगाहशास्त्राज्ञानान्विताः नवदशशोधलेखाः विद्यन्ते ये च ननवोन्मेषशालिप्रतिभावतां शास्त्रप्रविविधूणां शोधच्छात्राणां कृते नूनम् उपादेयाः सन्ति। एतेषु शोधलेखेषु प्राच्यपरम्परानुरूपं शास्त्रार्थपद्धत्या तथा च युक्तियुक्तं पूर्वापरपक्षव्याख्यापरम्परामनुसृत्य परस्परं प्रतिपदसिद्धान्तसमीक्षणेन वेद-वेदान्त-व्याकरण-दर्शन-साहित्य-ज्योतिषादिविषयाणां गभीरोऽपि विषयः सरलया शैल्या विवेचितो वर्तते। तत्तच्छास्त्रविदुषां गभीरालेखेन सह शोधच्छात्रेष्वपि लेखनकलां वर्धयितुं तेषामपि शोधनिबन्धानामत्र स्थानं कल्पितमस्ति यच्च शोधपत्रिकायाः सर्वोपयोगित्वं साधयति अन्यांश्च प्रेरयति। अत्र केचन शास्त्रीया निबन्धाः प्राच्यव्याख्यानपरम्परां स्मारयन्ति। केचन गभीरतममपि विषयं सर्वजनबोधजनिकां लेखनकलां शिक्षयन्ति।

प्रो. विनोदकुमार झा परमलघुमञ्जूषायाः आलोके नामार्थविचारं प्रास्तौत् स्वकीयशोधपत्रे। मीमांसकास्तावत् शब्दानां शक्तिं जातौ स्वीकुर्वन्ति न तु व्यक्तौ, वैयाकरणास्तु जातिविशिष्टव्यक्तौ शब्दार्थशक्तिम् अभ्युपगच्छन्ति। अत्र प्रो. झावर्येण शास्त्रोक्तरीत्या पूर्वपक्षम् उद्भाव्य वैयाकरणानां मतं प्रमाणैः पुष्टीकृतम्। भवभूतेः कारुण्यं लिखन्ती प्रो. अर्चनादुबे स्वशोधपत्रमाध्यमेन करुणरसं सर्वरसाधाररूपेण प्रास्तौत्। वेदानां संरक्षणे विकृतिपाठाः कथम् उपकुर्वन्तीति विषये डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही सोदाहरणं व्यवर्णयत्। “अवस्थात्रये वृत्तिविचारः” इति विषये डॉ. जानकीशरण

आचार्येण उपनिषत्सु अवस्थात्रयनिरूपणस्य किं प्रयोजनमस्तीति सम्यक् निरूपितम्। कालविषयकं कलनम् अत्यन्तं सूक्ष्मम् अस्ति। सुनिताबेन-ठक्करवर्यया “कालविमर्शः” इत्याख्ये शोधलेखे भारतीयवाङ्मयदिशा कालस्य सूक्ष्मं विवेचनं प्रस्तुतम्। दर्शनशास्त्रेषु प्रसिद्धे सृष्टिकारणवादविषये नैकानि मतानि विद्यन्ते। तत्र ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्योपरि श्रीमदप्पयदीक्षितैः “न्यायरक्षामणिः” विरचिता वर्तते। तत्र अस्य जगतः कारणं किं हिरण्यगर्भः भवितुमर्हति उत न इति यः विचारः उद्भाविताः तमेव अनुसृत्य श्रीगणेशहेगडेवर्यः वेदान्तदर्शनस्य शास्त्रार्थपद्धत्या स्वविषयं सम्यक्तया अमण्डयत्। डॉ. पूनम घई महोदयायाः शोधपत्रम् “लीलावती में काव्यसौन्दर्य” इति ज्योतिषसाहित्ययोः काव्यनिदर्शनविषये सेतुरूपेण विद्यते। प्रो. देवेन्दनाथपाण्डेयः वैदिकधर्मस्य विश्वकल्याणभावनां न्यरूपयत्। धर्मविचारशास्त्रे मीमांसादर्शने प्रतिपादितं धर्मस्वरूपम् अत्र विशदतया वर्णितमस्ति। आधुनिकलेखकेषु हरिनारायण-दीक्षितः सुप्रसिद्धः कविः विद्यते। तत्कृतं भीष्मचरितम् इत्याख्यम् आधुनिकमहाकाव्यं विद्वत्समवाये लब्धप्रतिष्ठितमस्ति। तत्र प्रयुक्तानां छन्दसां विषये डॉ. कार्तिकपण्ड्यावर्यस्य आलेखः रमणीयो वर्तते। ग्रन्थालयो भवति ज्ञानागारः। अतः ग्रन्थालये विद्यमानस्य ग्रन्थपालस्य आधुनिकतन्त्राधारिते काले भूमिकाविषये तस्य कौशलविषये च आलेखः नूतनम् उपादेयो विद्यते। डॉ. जयेशमुद्गरावर्यस्य आलेखोऽपि आधुनिकदृष्ट्या विदधानोऽस्ति।

अत्रावसरे श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिवर्यान् प्रो. गोपबन्धुमिश्रवर्यान् प्रति वयं कार्तज्यं विनिवेदयामः। येषां सततं मार्गदर्शनम् अस्याः शोधपत्रिकायाः प्रकाशने हेतुभूतमस्ति। प्रकाशने सर्वविधप्राशासनिकसहयोगं प्रदत्तवद्भ्यः कुलसचिवेभ्यः डॉ. दशरथजादववर्येभ्यः धन्यताभणितयाः भण्यन्ते। अस्याः शोधपत्रिकायाः सन्दर्भितपुनरीक्षणे ये विद्वांसः साहाय्यमकार्षुः तान् प्रति कार्तज्यपुष्पाणि समर्प्यन्ते। अस्याः पत्रिकायाः मार्गदर्शनसमितिसदस्यानामपि यथाकालं मार्गदर्शनं प्राप्तं तस्मात् तान् प्रत्यपि नमोवाकं प्रशास्महे।

अन्ते ते सर्वेऽपि विद्वांसः प्रणम्याः समभ्यर्चनीयाः सन्ति येषामालेखेन पत्रिकेयं गौरवान्विताऽभूत्। ते चाभिवन्दनीया ये प्रकाशने सर्वथा सहयोगं प्रदायानुगृहीतवन्तः।

विद्वज्जनविधेयाः सम्पादकाः

प्रो. अर्चनाकुमारी दुबे

डॉ. जानकीशरण आचार्यः

डॉ. कार्तिकपण्ड्या

विषयानुक्रमणिका

१. नामार्थविचारः (परमलघुमञ्जूषायाः परिप्रेक्ष्ये)	प्रो. विनोद कुमार झा	१
२. कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते	प्रो. अर्चनाकुमारी दुबे	७
३. अभिज्ञानशकुन्तलङ्गलविमर्शः तत्र शिवतत्त्वञ्च	डॉ. ललितः पटेलः	१५
४. वेदानां संरक्षणे विकृतिपाठानां योगदानम्	डॉ. शत्रुघ्न पाणिग्राही	२१
५. अवस्थात्रये वृत्तिविचारः	डॉ. जानकीशरण आचार्यः	२७
६. कालविमर्शः	सुनिताबेन के. ठक्कर	३३
७. ज्यौतिषशास्त्रान्यग्रन्थानां सम्मते संस्कारणाम् आधुनिकयुगे महत्त्वम्	डॉ. रमेशचन्द्र शुक्लः	४९
८. रसगङ्गाधरे उत्तमोत्तमकाव्यस्योदाहरणे व्यङ्ग्यविमर्शः	जिगर एम्. भट्टः	६१
९. काव्यभेदाः	डा. यस्. वि. वी. के. गुप्ता	६७
१०. वास्तुशास्त्रानुसारं वाटकानिर्माणविधानम्	डॉ. हेमुबेन महेश राठौड	७१
११. न्यायकौस्तुभे सङ्गतिनिरूपणम्	मेडूरि. सूर्यनारायणः	७९
१२. हिरण्यगर्भजगत्कारणत्ववादनिरासः	डॉ. गणेश हेगडे	८३
१३. गर्भाधान संस्कार	प्रो. कश्यप एम्. त्रिवेदी	९३
१४. लीलावती में काव्यसौन्दर्य	डॉ. पूनम घई	१०१
१५. Vedic Dharma: A Glorious Theory of Universal Humanity	Prof. D. N. Pandeya	१११

१६. Metrical Nuances in BhīṢmacaritam of Hari Narayan Dikshit	Kartik Pandya	१२१
१७. Competences and Skills for Librarian in Electronic Era	Ravindra S Kale	१४५
१८. Nutrition in Sports	Dr. Jayesh D. Mungara	१५१
१९. Yoga for Athletes	Rekhaben H. Kachadiya	१५५

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१
जनवरी-दिसम्बर, २०१९

शोधज्योतिः
ISSN-2350-0700

अभिज्ञानशाकुन्तलमङ्गलविमर्शः तत्र शिवतत्त्वञ्च

डॉ. ललितः पटेलः*

कालिदासग्रन्थानामावलोकनेन ज्ञायते यत् कानिचिद् वस्तूनि तस्य प्रियाणि सन्ति। पर्वतेषु हिमालयः नगरीषु उज्जयिनी, छन्दःसु मन्दाक्रान्ता, रसेषु शृङ्गारः, अलङ्कारेषु उपमा, ऋतुषु वसन्तः, तथैव देवेषु महादेवः शिवः तस्य परमः प्रियः। रघुवंशमहाकाव्ये अभिज्ञानशाकुन्तले च तेन शिवस्तुत्यैव मङ्गलाचरणं कृतम्। रघुवंशमहाकाव्यस्य मङ्गलाचरणम् -

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ इति।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मङ्गलाचरणम् -

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री

ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।

यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः॥ इति।

कविकुलगुरुः कालिदासः अभिनेयार्थं दृश्यकाव्यविशेषं व्याचिकीर्षुः समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्यनुमितशिष्टाचारानुसारं निर्विघ्नपरिसमाप्तये स्वेष्टदेवतास्मरणात्मकं “या सृष्टि०” इति मङ्गलमाचरति। नीलकण्ठीयव्याख्यानुसारं - “इह खलु सकलकविसार्वभौमः श्रीकालिदासः चिकीर्षितस्य प्रबन्धस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टदेवतास्मरणद्वारेणाशिषं प्रयुङ्क्ते या सृष्टिरित्यादि”। ‘आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः। नान्दीति कथ्यते’^१ इति। भरतादिभिर्व्याकृताम् अवान्तरवाक्यात्मकाष्टपदभूषितां सर्वानन्दिनीं^२ पूर्वारङ्गाङ्गभूतां नान्दीं नाटकादौ पठति स्थापकनामा

* सहाचार्यः, अनुस्नातकविभागः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

^१ नाट्यशास्त्रम्, भरतमुनिः

^२ नीलकण्ठीय - व्याख्या अभिज्ञानशाकुन्तलस्य

सूत्रधारः - या सृष्टिरिति। या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः, या विधिहुतं हविः वहति, या च होत्री, ये द्वे कालं विधत्तः, या श्रुतिविषयगुणा विश्वं व्याप्य स्थिता, या सर्वबीजप्रकृतिः इति आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्नः वः अवतु इत्यन्वयः।

स्रष्टुः ब्रह्मणः, आदौ भव आद्या, सृज्यते इति सृष्टिः, ब्रह्मणः प्राथमिकी सृष्टि आपः जलम् इत्यर्थः। उक्तं च - “अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्।^३ सः परमात्मा (शिवः) नानाविधाः प्रजाः आप एव ससर्ज। अत्र गुणद्वारा गुणिप्रत्ययने गुणीनां व्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यप्रधानस्योत्तमकाव्यता भवति।^४

या विधिहुतं हविर्वहति - इत्यत्र विधिः प्रेरणा तद्वाचकलिङ्गादिविशिष्टविद्ध्युद्देश्यवाक्यम्। अवयवावयविसम्बन्धलक्षितलक्षणया विधिः। श्रुतिस्मृत्युक्तं तेन विधिना हुतं = दत्तं, क्षिप्तं हविः = पुरोडाशादिकं हवनीयद्रव्यजातं, वहति = प्रापयति, आदत्ते। या तनुः श्रुतिस्मृत्युक्तविधानेन अग्नौ समर्पितं घृतादिकं होमद्रव्यं देवान् प्रापयति सा वह्निमयीमूर्तिः^५ इत्यर्थः। अनेन हविः अधिकरणभूता संस्कृतास्त्रेताग्रय उच्यन्ते। अत्र वहतिनाधाराधेयसम्बन्धेनादानं लक्ष्यते। फलपर्यन्तताप्रापणं च व्यज्यते। अविधिहुतं भस्मीभवति अत एव विधिहुतमिति कथितम्। अन्यथा हवनीयस्य एतदव्यभिचारार्थपौनरुक्त्यं स्यात्। अत्रापि अतिशयो ध्वन्यते। अग्निस्त्वयं हविषोऽधिकरणं भूत्वा इन्द्रादिदेवताः आत्मानं च यजमानादिहुतं प्रापयति। तस्मात् अग्निस्वरूपः शिवः।

“या च होत्री” इत्यत्र च-शब्दः समुच्चयार्थः। हविः = अधिकरणं वहनकर्ता च। अनेन विचित्रशक्तित्वं द्योत्यते। होत्री अर्थात् यजमानरूपा। व्युत्पत्त्या जुहोति इति होत्री। उक्तं च - “दीक्षितं ब्राह्मणं प्राहुरात्मानं च मुनीश्वराः। यजमानाह्वया मूर्तिर्विश्वस्य शिवदायिनः^६” इति। यद्यपि होतृशब्दः ऋत्विक्षु प्रयुज्यते तथापि हवनस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात् तस्य यजमानत्वेन यजमान एव मुख्यो होता। शिवस्य यजमानरूपा मूर्तिरियम् इत्यर्थः।

“ये द्वे कालं विधत्तः” इत्यत्र द्विसंख्यके तनू सूर्यचन्द्रमस्वरूपे। चन्द्रात्मकं सूर्यात्मकं चेति तनुद्वयमित्यर्थः। यद्यपि कालः तु नित्यो विभुः तथापि व्यवहारेषु सूर्यगतिपरिच्छिन्नस्यैव कालशब्दवाच्यत्वात् सूर्यगतिपरिच्छिन्नः कालः मुहूर्ताहोरात्रादिः चन्द्रगत्युपलक्षिताः प्रतिपाद्याः

^३ “सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः” - मनुस्मृतिः १.१८

^४ “इदमुत्तमतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः”।- काव्यप्रकाशः - १.४

^५ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ - मनुस्मृतिः - ३,७६

^६ लिङ्गपुराणम् - उत्तरभागः = १२/४४

स्थितयः, तादृक् परिच्छिन्नकर्तृत्वेन तयोः कालविधायित्वम्। तौ सूर्यचन्द्रौ रात्रिन्दिवं कुरुतः इत्यर्थः। एवं भगवतः शिवस्य चन्द्रात्मकं सूर्यात्मकं तनुद्वयम्।

“या श्रुतिविषयगुणाः विश्वं व्याप्य स्थिता” इत्यत्र श्रूयते अनया इति श्रुतिः, श्रुतेः श्रवणेन्द्रियस्य विषयः” इति श्रुतिविषयः, (शब्दः) सः गुणो यस्याः सा श्रुतिविषयगुणा अर्थात् श्रवणेन्द्रियग्राह्यशब्दाख्यविशेषगुणशालिनी। शब्दगुणो यस्याः सा तथोक्ता मूर्तिः। विश्वं = चराचरं, अन्तर्बहिः व्याप्य स्थिता वर्तते। न कयाचिदपि विरहिता। अनेन आकाशम् उच्यते। तस्याकाशस्य शब्दगुणत्वात् विभुत्वाच्च। यदाहुः “शब्दगुणकमाकाशमिति”, “व्योमविभूर्नित्यमिति” च। आकाशाख्या भगवतो मूर्तिरित्यर्थः।^७

“यां सर्वबीजप्रकृतिरित्याहुः” इत्यत्र सर्वेषां बीजानां प्रकृतिः प्रधानकारणमिति। सर्वविधस्याद्यङ्कुरकारणभूता पृथ्वीरूपा भगवतो मूर्तिरित्यर्थः। तत्कदाचित् उपादानं कदाचित् च निमित्तकारणमिति। पृथिवी पार्थिवानां साक्षादुपादानं कारणम्। आप्यानां तैजसानां वायव्यानां चोपष्टम्भकत्वेन उपादानमाहुः शास्त्रतत्त्वविदः इति। उक्तं च - “इयं हि भूमिर्भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते”^८ इति।

“यया प्राणिनः प्राणवन्तः” इत्यत्र यया = वायुरूपया तन्वा शरीरिणः चैतन्यभाजो भवन्ति इत्यर्थः। अनेन वायुरुच्यते। तस्यैव प्राणापानादिव्यापारेण शरीरधारकत्वात्। अत्र रूढ्या सामान्यमुद्दिश्य प्राणवन्त इति वैशिष्ट्यस्य विधानम्। अन्यथा पर्यायोच्चारणेन पौनरुक्त्यं स्यात्। एतेन प्राणवायुः जीवात्मानः आश्रयः तद्वन्तः प्राणवन्तः इत्यर्थः। एतेन सर्वातिशयो व्यञ्ज्यते। वायुरूपा भगवतः शिवस्य मूर्तिरित्यर्थः।

एताभिः पूर्वोक्ताभिः स्थूलबुद्धिभिरपि प्रत्याक्षाभिः अष्टसंख्याभिः जल-वह्नि-यजमान-चन्द्र-सूर्य-आकाश-पृथिवी-वायुरूपाभिः मूर्तिभिः युक्तः चराचरनियन्ता शक्तिविशिष्टो भगवान् शिवः युष्मानः अस्मान् रक्षतु इत्यर्थः। विश्वस्मिन् अष्टमूर्तयः समेषां प्रत्यक्षीभवन्ति। उक्तं च -

भूमिरापोऽनलो वायुरात्मा व्योम रविश्शशी।
इत्यष्टौ सर्वलोकानां प्रत्यक्षा हरमूर्तयः ॥^९

^७ आकाशस्य च विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः। - बृहद्वातुरत्नाकरः - ४४

‘क्षेत्रेन्द्रियग्राह्यो गुणः शब्दः’ इति अन्नंभट्टस्तर्कसंग्रहे।

^८ प्रसिद्धं पद्यम्।

^९ प्रसिद्धं पद्यम्।

उभयोः जलवाय्वोः त्वगिन्द्रियेण स्पर्शप्रत्यक्षं भवति। यजमान-चन्द्र-सूर्य-पृथिवीनां चक्षुरिन्द्रियेण चाक्षुषं प्रत्यक्षं भवति, शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियेण श्रावणम्, आकाशस्य चौपचारिकं चाक्षुषं प्रत्यक्षं सर्वैरेव सदाऽनुभूयते। एवं परमात्मनः शिवस्य स्वयंप्रकाशत्वेन मानसप्रत्यक्षत्वेन वा अष्टौ मूर्तयः प्रत्यक्षा इति निर्दिष्टाः। ईदृशैः ऐश्वर्यार्थकत्वात् कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं साम्यर्थ्यमैश्वर्यं निरूपपदेन सर्वेश्वरता द्योत्यते। एतादृशः अष्टमूर्तिः सर्वप्रसिद्धः भगवान् सदाशिवः सर्वेभ्यो भद्रं कुर्यात् इति भावः। अवतु = रक्षतु इत्यत्र रक्षणं नाम हितप्रापणमहितनिवारणं च। सुखसम्पादनं तथा अनिष्टनिवारणं व्यज्यतेऽत्र। तेन तादृशवस्तुनो व्यङ्ग्यत्वेन वस्तुध्वनिः, विदूषकाभिप्रायत्वेन परिकराङ्कारस्य तदलङ्कारध्वनिः।

अष्टमूर्तित्व-लक्षणा-साधारणद्रव्यस्वरूपप्रतिपादने स्वभावोक्तिलङ्कारो वा। तनुशब्दस्य अष्टाभिरपि वाक्यैः सम्बद्धत्वेन कारकदीपकालङ्कारश्च। सृष्टिः स्त्रष्टुः, प्राणिप्राण इत्यत्र अनुप्रासः। या हविर्या च होत्रीति विरोधाभासः प्रत्यक्षाभिः ताभिः तनुभिः प्रपन्नः इति समासोक्तिः। कवेः शिवविषयकभक्तिभावस्य व्यङ्ग्यत्वेन असंलक्ष्यक्रमो भावध्वनिः।

अत्र कवेर्भक्तिभावस्य “शिवः” आलम्बनविभावः, संसारानित्यतादर्शनपरमेश्वरमहिमश्रवणाति-कारुणिकत्वसकलपुमर्थदानशक्तित्वादयः उद्दीपनविभावः। अनुभावस्तु तदनुस्मरणसमनन्तरजनित-रोमोद्गमनानदबाष्पमुखविकासादयः। सञ्चारिणोऽपि तद्विषयदैन्यवचनचिन्तास्मरणविबोधहर्षादयः। एवंविधविभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपुष्टं भावं प्राधान्येन व्यञ्जता इत्यस्योत्तमकाव्यत्वम्। अत्र सर्वरीतीनां मुख्या रीतिः वैदर्भी। गुणेषु प्रधानः प्रसादगुणः। स्त्रग्धराच्छन्दश्च विज्ञेयम्। नान्दीक्ष्लोकत्वादस्य सर्वगुरुः क्षेमकरो भगणः। उक्तं भामहेन - “क्षेमं सर्वगुरुर्दत्ते म-गणोभूमिदैवतः” इति।^{१०} एवम् आद्याक्षराणां त्रयाणामत्र गुरुत्वात् मगणः। सृष्टैः प्रथममुपादानेन चास्य श्लोकस्य मङ्गलदायिता प्रकाशयते। अनेनैव पूर्व-रङ्गाङ्गमुक्तं भवति।

अनेन पद्येनाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रतिपाद्यो विषयोऽपि सूच्यते। ब्रह्मणः श्रेष्ठा सृष्टिः = कृतिः शकुन्तलेति सूच्यते सौन्दर्यातिशयशालित्वात्। या च विधिहुतं = गर्भाधानविधानेन हुतं = निषिक्तमिति बीजं दुष्यन्तेनाहितं = वीर्यं वहति। एतेन शकुन्तलायाः गर्भावस्था सूच्यते। या च होत्री इत्यनेन कण्वो मुनिः उच्यते। ये द्वे सख्यौ अनसूयाप्रियंवदे। कालेन महर्षेः दुर्वाससः शापावसानसमयः सूच्यते। श्रुतिविषयगुणायाः अर्थात् शुभावहो विधिः यस्याः सा यद्वा विषयो देशः। एतेन दुष्यन्तराष्ट्रगमनं तत्तिरोधानं च सूचितम्। यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिः इत्यनेन सर्वदमनाख्यबीजस्य योनिरुत्पत्तिकारणमित्यर्थलाभात् सर्वदमनकुमारस्तदुत्पत्तिश्च सूच्यते। यया प्राणिनः प्रजाः प्राणवन्तः इत्यनेन शकुन्तला-दुष्यन्त-सर्वदमनानां पुनः स्वराज्ये प्रत्यागमनं सूचितम्। ईशः = राजा दुष्यन्तः इत्थम्

^{१०} भामहः - काव्यालङ्कारः

अष्टाभिः विभूतिभिः युक्तः सन् स्वराज्यं पालयतु इति नाटकोक्तोऽर्थः सूच्यते। एवं शब्दार्थशक्त्या नायकगुणाः नायिकागुणाश्च योजनीयाः। अस्याः नान्द्याः प्रकृतोपयोगित्वं वर्णयते दुष्यन्तस्य भरतमुखवंशादित्वमाद्या सृष्टिः अनेन व्यज्यते। विधिहुतं हविरिति हविरिव हविरक्ष्याशुल्कषड्भागादि, तेन राजर्षित्वं द्योत्यते। होत्रीति यज्ञमहादानादि कर्तृत्वम्। कालं विधत्त इति राजरक्षित प्राणिधर्मनिबन्धनत्वादयः इष्ट्यादिसम्पन्नकालस्य राज्ञः कालकर्तृत्वं, श्रुतिविषयेति श्रुतिविषयं श्रुतिधर्मप्रतिपादकं शास्त्रं तद्विषयमहोत्साहादिगुणत्वेन शास्त्रीयराजत्वम्। अथवा श्रुतिः श्रवणं अनन्यभावो विषयः शब्दार्थः। तेन निखिलश्रोत्रेन्द्रियाणि तद्गुणैकविषयाणीति पुण्यश्लोकताऽभिव्यज्यते। विश्वं व्याप्य स्थितेति कीर्तिप्रतापयोरप्रतिहतत्वम्। सर्वभूतप्रकृतिः सर्वेषां तत्तन्मार्गस्थापकत्वेन सर्वकारणत्वम्। “स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतुः” इत्युक्त्वात्। प्राणिनः प्राणवन्तः इति निखिलवाञ्छितपूरकत्वेन प्राणिमात्रजीवनदातृत्वम्। अष्टाभिस्तनुभिरिति दिक्पालशरीरैः प्रसन्नः। “अष्टानां लोकपालानां वपुर्धत्ते नराधिपः” इति वचनात्। एवं शब्दार्थशक्त्या नायकगुणाः योजनीयाः। तथा नायिकाविषयत्वेनापि किञ्चित् द्योत्यते। स्रष्टुः सृष्टिरिति विश्वामित्रापत्यता, तस्यापि सृष्टित्वात्। विधिहुतं हविर्वहति दुष्यन्ताहितगर्भधारणं तेन गान्धर्वविवाहस्य शास्त्रीयत्वं द्योत्यते। होत्रीति यज्ञपत्नीत्वं व्यज्यते। तेन सौशील्यादिकम्। एवं यथौचित्यं योज्यम्। कालिदासस्य चिन्तनं ज्ञानमपि गम्भीरं प्रतिभाति श्लोकेऽस्मिन्। “या सृष्टिः स्रष्टुराद्या” इत्यत्र वेदपुराणेतिहासादीनां ज्ञानम्। “या विधिहुतं हविः.....०” इत्यत्र यज्ञयागादिज्ञानमवलोक्यते। “ये द्वे कालं विधत्तः” इत्यत्र ज्यौतिषं द्योत्यते। “श्रुतिविषयगुणाः.....०” इत्यनेन वैशेषिकदर्शनसांख्यादिज्ञानं सूचितं भवति। अनेन श्लोकेन दुष्यन्तशकुन्तलयोः नायकनायिकयोः गुणारोपात् नाट्यशास्त्रज्ञानं साहित्यशास्त्रज्ञानमपि व्यज्यते। एवं कालिदासविद्वत्तायाः प्रमाणरूपोऽयं श्लोकः।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. नाट्यशास्त्रम्, भरतमुनिः
२. काव्यप्रकाशः, श्रीमम्मटाचार्यविरचितः
३. मनुस्मृतिः
४. लिङ्गपुराणम्
५. बृहद्भ्रातुरत्नाकरः
६. काव्यालङ्कारः

